

Шерали Қўлдашев
Тарих фанлари номзоди, ЎзР. ФА ШИ

МАНЖУР ТИЛИДАГИ МАНБАЛАРДА ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ТАРИХИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек давлатчилиги тарихида ўз ўрнига эга бўлган Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда манжур тилидаги манбалардан фойдаланиш тўғрисидаги масала ёритилган. Хитой Халқ Республикасининг Биринчи ижтимоий фанлар архивида сақланаётган 180 мингдан ортиқ манжур тилидаги хужжатлар тўпламида Қўқон хонлигининг Цин империяси билан муносабатларига оид муҳим маълумотлар мавжудлиги таъкидланган. Ушбу масалани ўрганиш Ўзбекистон тарихи учун муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Таянч сўз ва иборалар: Қўқон хонлиги, манжур тили, Хитой, архив хужжатлари, дипломаътик алоқалар.

Аннотация. В этой статье освещается вопрос использования рукописей на маньчжурском языке для изучения истории Кокандского ханства, которое занимает особое место в истории узбекской государственности. Говорится о более 180 000 документах на маньчжурском языке, хранящихся в Первом архиве социальных наук Китайской Народной Республики, содержащих важную информацию о взаимоотношениях Кокандского ханства с Римской империей. Изучение этого вопроса имеет большое значение для истории Узбекистана.

Опорные слова и выражения: Кокандское ханство, маньчжурский язык, Китай, архивные документы, дипломатические отношения.

Abstract. This article deals with the use of manuscripts in the study of the history of the Kokand Khanate, which has its place in the history of the Uzbek statehood. More than 180,000 Manchu language documents stored in the First Social Sciences Archive of the People's Republic of China contain important information about the relationship of the Kokand Khanate with the Roman Empire. Studying this issue is a great importance for the history of Uzbekistan.

Keywords and expressions: Kokand Khanate, Manchu language, Chinese, archival documents, diplomatic relations.

Марказий Осиё тарихига оид бўлган ёзма манбалар қаторида манжур тилидаги манбалар ҳали етарлича ўрганилмаган масалалардан бири ҳисобланади. Манжур тилидаги манбалар асосан Хитой Халқ Республикасининг Ижтимоий фанлар архивида сақланади. Ушбу архивда 180 мингдан ортиқ

манжур тилидаги ҳужжатлар тўплами сақланади¹. 1999 йилда уларнинг 120 мингтасининг рўйхати, яъни каталоги нашр қилинди². 2012 йилда Синьцзян ҳудуди билан боғлиқ ҳужжатларнинг факсимиле нашр қилинди³. Шунингдек, уларнинг бир қисми Хитойнинг бошқа ҳудудлардаги музейлар ва кутубхоналарда, хусусан Россия, Япония, Жанубий Корея ва Европанинг бир қатор кутубхоналарида ҳам сақланади. Ўзбекистонда фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунолик институтида ҳам ўндан ортиқ манжур тилидаги асарлар сақланади. Жумладан, ўзбек шоири Зокиржон Фурқатнинг бир нечта асари ичида манжур тилида ёзилганлари ҳам мавжуд. Манжур ёзуви бевосита эски уйғур ёзуви билан боғлиқ ҳисобланади. Бу масала ҳам ҳали тўлиқ тадқиқ қилинмаган масалалардан бири. Манжур тилидаги манбаларнинг асосий қисми Хитойнинг ҳукмрон сулоласи ҳисобланмиш манжурларнинг Цин империяси (1644–1911) даврида ёзилган бўлиб, уларда Хитой, Манжурия, Мўғилистон, Тибет, Корея, Япония, Синьцзян ҳудудлари қаторида Марказий Осиё тарихига оид кўплаб маълумотлар мавжуд.

Манжур тилида ёзилган ҳужжатлар орасида ўзбек давлатчилиги тарихида ўз ўрнига эга бўлган Бухоро хонлиги (1510–1920), Қўқон хонлиги (1709–1876) тарихига оид ҳужжатлар сақланади. Уларни икки гуруҳга ажратиш олиш мумкин:

Биринчиси, Қўқон хонлигидан келган мактубларнинг манжур тилига ўгирилган ҳужжатлари. Ушбу мактубларнинг баъзилари туркий тилда, араб ёзувида сақланиб қолган бўлса, баъзилари эса фақат манжур тилидаги нусхаларидан иборат. Уларнинг сони тахминан 50 тадан ортиқ. Қўқон хонлигидан юборилган мактублар Қашқарда яшаган манжур амалдори Чан Ли томонидан туркий тилдан манжур тилига таржима қилинган ва бу мактублар Синьцзяндаги манжур амалдорлари – амбонларга ёки императорга юборилган. Ушбу мактублардаги маълумотлардан дастлаб XX асрнинг 60-йилларида япон олими Торо Согучи⁴ ўз тадқиқотларида фойдаланган бўлса, кейинчалик америкалик тадқиқотчи Никола де Космо⁵, британиялик олима Лора Ньёби⁶, япон олими Онума Такохиро⁷лар ҳам ўз тадқиқотларида келтириб ўтади. Ушбу

¹ Junjichu Manwen lufu zouzhe (Reference copy of palace memorials in Manchu stored in the Grand Council). Document Category (microfilms) at the First Historical Archives of China, Beijing.

² Zhongguo diyi lishi dang'anguan 中国第一历史档案馆 et al., eds., Qingdai bianjiang Manwen dang'an mulu 清代边疆满文档案目录 (Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe, 1999).

³ Zhongguo bianjiang shidi yanjiu zhongxin 中国边疆史地研究中心 and Zhongguo diyi lishi dang'anguan 中国第一历史档案馆, eds., Qingdai Xinjiang Manwen dang'an huibian 清代新疆满文档案汇编 (Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe, 2012).

⁴ Toro Soguchi. 18–19 seiki higashi torikisuton shaka shi kenkyu (Researches on the social history of Eastern Turkistan in the 18th–19th centuries). – Tokyo: Yoshikawa Ko'bunkan, 1963.

⁵ Di Cosmo Nicola. A Set of Manchu Documents Concerning a Khokand Mission to Kashgar (1807) / Central Asiatic Journal, 41, 2, 1997. – P. 159–99.

⁶ Newby Laura J. The Empire and the Khanate: A Political History of Qing Relations with Khoqand c. 1760–1860. – Leiden, Boston: Brill Academic Pub, 2005.

⁷ Onuma Takahiro. Political Relations between the Qing Dynasty and Kazakh Nomads in the Mid-18th Century: Promotion of the even-ablate Relationship in Central Asia: In A collection of Documents from the Kazakh Sultans to

тадқиқотчилардан фақатгина Никола де Космо Қўқон ҳони Олимхон (1798–1810)нинг Қашқарга юборган ва туркий тилдан манжур тилига таржима қилинган мактубларини илмий таҳлил қилган, холос.

Иккинчиси, Цин империясининг Қўқон хонлиги ва Хитой ўртасидаги сиёсий-дипломатик, савдо алоқаларига оид манжур тилидаги ҳужжатлар ҳисобланади. Жумладан, XVIII асрнинг ўрталарида манжурлар ҳукумати томонидан Қўқон савдогарларининг Хитой ва Шарқий Туркистон бозорларида савдо қилишига рухсат берилган. Натижада уларнинг бу бозорларга кириб келиши кучайган. Бу ҳақда, манжур тилидаги ҳужжатларда “Қўқон савдогарлари Синьцзяннинг ички бозорларини аста-секин қўлга олдилар, мулк ва маблағ тўпладилар, уйғурларнинг уйлари ижарага олдилар, бу ерда улар ўзларининг уюшмаларини туза бошлаганлар.” деган маълумотлар кўплаб учрайди. 1760 йилдан 1832 йилгача Синьцзянда Қўқон ҳони ёрлиғига эга бўлган “худойдо” деб аталган оқсоқоллик тизими мавжуд бўлган. “Худойдо” атамаси манжур тилида “савдо оқсоқоли” маъносини билдирган. Ушбу тизим манжур тилидаги ҳужжатларда Қўқон ҳони Эрдона⁸ билан манжур императори Цяньлун (1736–1796) ўртасидаги махфий шартнома туфайли юзага келганлиги таъкидланади. Шу боис, худойдо – оқсоқоллик тизими гоҳ яширин, гоҳ очикдан очик фаолият олиб борган. Унинг расмий ваколоти кўпроқ Синьцзянда истиқомат қилаётган Қўқон фуқароларидан шарият асосида бож-хирож йиғиб олиш, ўлка бозорларида хонликда зарб этилган тангаларни назорат қилишдан иборат бўлган.

Худойдо Синьцзяндаги қўқонликларнинг аниқ ҳисобини билган ёки билмаганлиги ҳақида маълумот учрамайди. Ўз навбатида, манжурлар ҳукумати ҳам 1759–1828 йиллар оралиғида Синьцзянда савдо фаолиятини олиб борган Қўқон фуқароларини рўйхатга олмаган. Аммо, 1826–1828 йиллар оралиғида манжурлар ҳукуматига қарши қўзғолон кўтарган Ёркенд хонлиги (1483–1758)нинг вориси Жаҳонгирхўжа (1787–1828) билан бирга бўлган Қўқон фуқароларига қўзғолон бостирилгач, манжурлар ҳукумати қатъий чора кўришга мажбур бўлган. Шунинг учун манжурлар ҳукумати 1828 йилда Синьцзянда истиқомат қилган барча Қўқон хонлиги ва Ўрта Осиёдан келган аҳолини рўйхатга олган. Натижада уларнинг умумий сони 5122 оила бўлганлиги ва

the Qing Dynasty (TIAS Central Eurasian Research Series Special Issue I) edited by Noda Jin and Onuma Takahiro. – Tokyo: The University of Tokyo, 2010. – P. 86–125; Onuma Takahiro. The 1795 Khaqond Mission and its Nego Tiatian with the Qind: Political and Diplomatic Space of Qing Kashgaria. Transactions (forthcoming). – Istanbul: the Swedish Research institute in Istanbul.

⁸ Эрдона – Қўқон хукмдори бўлиб, унинг хукмронлик йиллари ҳақида бир тўхтама келинмаган. Тарихчи олимлар Т. Бейсимбев ва Х. Бобобековлар Эрдонанинг биринчи даври 1751–1752 йиллар деб белгиласа, Эрдонани иккинчи хукмронлик йиллари қилиб 1753–1763 йилларни кўрсатади, Т. Бейсембиевда эса, 1753–1762, Х. Бобобековда 1753–1766 йиллар (Бобобеков Х. Тарихчилар тадқиқотида Қўқон хонларининг хукмдорлик даврларига оид айрим тафовутлар жадвали // “Қўқон асрлар силсиласида” Республика илмий-назарий конференцияси (14 май 2004 йил). – Қўқон, 2004. – Б. 19).

улардан 3602 оила Тянь Шаньнинг жанубида, яъни, Қашқар, Ёркенд, Хўтон, Учтурфон, Янгиҳисор, Кучор, Оқсув ва бошқа аҳоли манзилларида истиқомат қилган бўлса, 460 оила эса шимолида Урумчи, Гулжа, Чугучакдан иборат Или вилоятида яшаганлиги аниқланган⁹. Уларга кашмирлик, бухоролик, бадахшонликлар ҳам кўшиб ҳисобланган. Аслида бу вақтда Синьцзянда Қўқон хонлиги фуқаролари кўпчиликини ташкил этган. Манжур амалдори На Янчэн раҳбарлигида олиб борилган аҳолини рўйхатга олиш жараёнида уларнинг барчаси киритилмаган. Юқорида келтирилган рақамлар фақатгина 1818–1828 йиллар оралиғида Синьцзянга келган Қўқон хонлиги фуқаролари сони деб ҳисобланган. 1818 йилдан аввал келиб қолган қўқонликлардан манжурлар ҳукумати солиқ йиғиб олишни мақсад қилган. Шу мақсадда уларни Синьцзянда истиқомат қилувчи уйғурлар деб рўйхатга олган ва уларга ер, турар жой солиғи каби давлат солиқлари солган. Шу билан бирга, уларни ўзлаштирилмаган ерларга кўчирган. Жумладан, хонликдан келган 600 дан ортиқ мусулмон савдогарлар Учтурфон атрофидаги бўш ётган ерларни ўзлаштиришга, экин экиб деҳқончилик қилишга, ариқларни тозалашга ва бошқа турдаги ҳашарларда ишлашга мажбур қилинган.

Манжурлар ҳукумати 1818–1828 йилларда Синьцзянга келган Қўқон фуқароларининг бор мол-мулкани тортиб олиб, мусодара қилишга буйруқ берган. Жумладан, Жаҳонгирхўжа кўзғолони ташкилотчиларидан бири, “андижонлик” савдогар Миласалайнинг (Мирсолиҳ – Ш. Қ.) 3 597 лян¹⁰ 7 цян¹¹ 3 фэн¹² кумушга баҳоланган моллари тортиб олинган¹³. Жаҳонгирхўжа кўзғолонида қатнашган барча мусулмонлардан 181 минг кумуш лян моллар тортиб олиниб, давлат ҳазинасига мусодара қилинган.

Қўқон оқсоқолининг Синьцзяндаги фаолияти манжурлар ҳукумати томонидан тақиқлангани Қўқон ҳукмдорларининг қаршилигига олиб келган. Чунки бу оқсоқоллик тизимини расмий равишда тан олдириш учун Қўқондан бир неча марта элчилар юборилган. Охир-оқибат 1832 йил 13 январдаги Қўқон ва манжурлар ҳукумати томонидан имзоланган битимга биноан, Қўқон хонлигининг Синьцзяндаги оқсоқоллик тизими қайта тикланган. Чегаралар яна очилиб, савдо алоқалари давом этган, Қўқон савдогарларидан тортиб олинган мол-мулклар эгаларига қайтарилган. Шу билан бирга, Синьцзяндаги Қўқон

⁹ Toro Soguchi. 18–19 seiki higashi torikisuton shaka shi kenkyu (Researches on the social history of Eastern Turkistan in the 18th–19th centuries). – Токуо: Yoshikawa Ko'bunkan, 1963. – P. 88.

¹⁰ Лян – хитойча ўлчов бирлиги. 1 лян – 37,301 г (Кузнецов В.С. Экономическая политика цинского правительства. – Новосибирск: Наука, 1973. – С. 177).

¹¹ Цянь – хитойча ўлчов бирлиги. 1 цянь – 3,7301 га (Кузнецов В.С. Экономическая политика цинского правительства... – С. 177).

¹² Фэнь – хитойча ўлчов бирлиги. 1 фэнь – 0,373 гр (Кузнецов В.С. Экономическая политика цинского правительства... – С. 177).

¹³ Доклады на вэнь-и гуна императору // Китайские документы и материалы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XIV–XIX вв. – Алматы: Гылым, 1994. – С. 166.

фуқароларини назорат қилиш ва улардан савдо божини йиғиб олиш учун яна Қўқон оқсоқоллик тизими қайта тикланган.

Манжур тилидаги ҳужжатлар орасида Бухоро хонлиги, Туркистон генерал-губернаторлиги (1867–1917) билан боғлиқ тарихий манбалар мавжуд бўлиб, улар ҳали тадқиқ қилинмаган.

Хуллас, Марказий Осиё тарихини ўрганишда туркий, араб, форс-тожик, хитой, рус тилларидаги манбалар қаторида манжур тилида ёзилган манбалардаги маълумотларни ҳам тадқиқ қилиш лозим. Улардаги маълумотлар ўзбек давлатчилиги ва дипломатияси тарихида ҳали ечимини топиб улгурмаган муаммо ва муҳим бўлган масалаларни ёритишда зарур ҳисобланади. Ўзбекистонда уйғуршунослик, хитойшунослик каби манжуршунослик соҳасини ҳам ривожлантириш учун кўпгина ишларни амалга ошириш лозим бўлади.